

Dindarlık ile Kişilik Arasındaki İlişki: Jung ve Maslow Örneği

İlyas Pür¹

Özet

Dindarlık ve kişilik arasındaki ilişki tek yönlü ve tek boyutlu değildir. Bir taraftan dindarlık kişiliği etkilerken bir taraftan da kişiliğin dindarlık üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktadır. Her insanın kendine özgü bir kişiliği bulunduğu gibi yine her bireyin kendine has dindarlığı da bulunmaktadır. Zira dünyadaki insan sayısınca kişilik olduğu gibi yine dünyadaki insan sayısınca dindarlık biçimleri vardır. Dindarlık ve kişilik konusunda dünyada çok sayıda araştırma yapılmış ve bu ikisi hakkında birçok fikir ileri sürülmüştür. Ancak bu konuda tam ve net bir görüş ortaya konamamıştır. Jung kişiliği açıklarken içe dönük ve dışa dönük kişilikten bahseder. Jung dindarlığı açıklarken ise arketip kavramını kullanır. Ona göre Tanrı bir arketiptir. Maslow ise hümanist psikolojinin kurucusudur. O, görüşlerini açıklarken kendini gerçekleştirme kavramı üzerinde sıkça durur. Ona göre kendini gerçekleştiren bireyler Tanrı'ya inansın ya da inanmasın dindardırlar. Maslow din konusunda ayrıca kurumsallaşmış ve kurumsallaşmamış kavramı üzerinde durur. O, kurumsallaşmış dine karşıdır. Ona göre gerçek dindar mistik insandır. Diğer bir ifadeyle gerçek dindar kurumsallaşmamış dine sahip olanlardır.

Giriş

Dindarlık ve kişilik arasındaki ilişki hem Türkiye'de hem de Batı dünyasında çok çeşitli açılardan incelenmiş ve yorumlanmıştır. Bu inceleme ve analiz sonucunda farklı bakış açıları ortaya konmuş ve yeni fikirler üretilmiştir. Bu itibarla dindarlık ve kişilik arasındaki ilişkide çok sayıda yöntem ve metot geliştirilmiş kuramsal ve uygulamalı araştırmalar yapılmıştır. Dindarlık ve kişilik kavramının açıklanmasında ulaşılan sonuçlar ile birlikte değişik görüş açılarına sahip olan Adler ve Jung'un karşılaştırılması önemli görülmektedir.

Bedensel özellikler bakımından nasıl ki her insan tek ise kişilik yönünden de her insan tektir. Zira her birey kendine özgü özellikler taşımaktadır. Buna ilaveten toplumların kendilerine has bir dindarlık yaşayışları vardır. Zira di-

1 Dr. Öğretim Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Felsefe ve Din Bilimleri/Din Psikolojisi. ilyaspur@hotmail.com, Orcid: 0000-0002-7795-8212

nin bireysel olmasının yanı sıra toplumsal bir ihtiyaç olması da bilinen bir gerçektir. Din hayatın vazgeçilmez bir parçasıdır. Bu itibarla mevcut dini yıkmaya çalışanlar onun yerine başka bir din getirmeye çalışmaktadırlar (Uysal, 2006: 64). Fakat din psikolojisi dinin tarafsızlığından ziyade dinin birey üzerinde etkide bulunduğu duygu, düşünce ve davranış biçimleri olan öznel nitelikleri içerir. Bu kavramlar ise bireyin bütününe içeren kişilik kavramına girerek dindarlık ile kişilik arasında bir ilişkiyi ortaya çıkarmaktadır.

Psikologlar bireyin biri kendisi ve iç dünyası ile diğeri dış çevresi olmak üzere iki temel kavram üzerinde görüş belirtmişlerdir. Zira günlük hayatta pek çok inanç, şüphe tutum ve düşünce tarafından belirlenen kişilik, bireyin hem ruhsal hem de bedensel yapısıyla ve içinde bulunduğu sosyo-kültürel çevresi ile etkileşim içerisinde (Mehmedoğlu, 2004: 46). Kişilik bu durumda hem sonradan kazanımlarla hem de kalıtım yoluyla gelişmektedir. Kişilik ve din arasında çift yönlü bir etkileşimin olduğunu ileri süren Uysal (2006: 94), bireyin sonradan kazandığı niteliklerle doğuştan getirdiği özelliklerin bir bütün olduğunu savunmaktadır. Ona göre bireyin sonradan elde ettiği özellikler ve “*karakter yapısı*”, toplumun dini ve ahlaki değer yapılarına göre biçimlenmektedir. Bu da “*din ile kişilik arasında doğal bir ilişkinin varlığını*” ortaya koymaktadır. Taş (2003: 239) da, inançlı bireylerin duygu ve düşünceleri üzerinde önemli bir faktöre sahip olan din ve dindarlığın, kişinin düşünce şeklinin ve sosyal davranışlarının biçim almasında önemli bir etkiye sahip olduğunu ifade eder. Geçmişten günümüze kadar geçen süre içerisinde din, bireyin kendini tanıması yolu ile kişilik ve karakterinin gelişmesi ve oluşmasında rehberlik görevi üstlenmiştir. Bu yönden dinin rehberliğinde bireyin manevi hayatı gelişerek zorluklarla mücadele etme becerisi gelişmiştir (Oruç, 2008: 132).

1. Kişiliğin Tanımlanması

Türk Dil Kurumu sözlüğüne göre kişiliğin tanımı şu şekildedir: “*bir kimseye özgü belirgin özellik, manevi ve ruhsal niteliklerinin bütünü şahsiyet*” anlamına gelmektedir (TDK, 2012). Kişilik Latince’de (Personality), “*persona*” kökünden gelmektedir. Eski Roma ve Yunan tiyatrolarında “yüze takılan maske”nin ifadesi anlamında kullanılmıştır (Nelson, 2011: 15). Kişilik bir bireyin bütün davranışlarını, ilgi ve tutumlarını konuşma tarzını ve çevreye uyum biçimini ele alan bir kavramdır. Kişilik ayrıca insanın kendisiyle ve dış çevresi ile kurduğu başka bireylerden ayırt edici özellikleri olan tutarlı ve yapılandırılmış bir ilişki şeklindedir (Cüceloğlu, 1993: 404). Allport kişiliğin tanımını konusunda elliye yakın farklı anlamından bahseder. Bu itibarla Allport kişilik tanımlarını sosyal, psikolojik ve hukuksal anlamına göre sınıflandır-

mıştır. Ona göre kişilik *“bireyin çevresine özel uyumunu belirleyen psiko-fizyolojik sistemlerin dinamik bir bütünüdür”* (Allport, 2004: 42-43). Jung’a göre kişilik, ruh ve zihin anlamına gelen *“psîşe”* kelimesi ile ifade edilir. Bu kavram ise bilinç ve bilinç dışı tüm davranış, duygu ve düşünceleri içerisinde barındırır (Jung, 1999).

Genel olarak kişilik kavramının geniş bir alana sahip olması genel ve tek bir kişilik tanımının yapılmasını güçleştirmektedir (Mehmedoğlu, 2004: 42). Buna benzer şekilde Adler’in (1997: 335) de ifade ettiği gibi *“bireyi tüm yönleri ile tanımak mümkün olmadığından onu tanımak için tahmin yönteminden uzak kalmamak gerekir. Aynı iki insan hareket ettiğinde, hissettiğinde ve düşündüğünde aynı şekilde hareket etmemekte ve hissetmemektedir. Aralarında farklılıklar bulunmaktadır.”*

Holm’a (2004, 109) göre kişilik, *“Uzun süre boyunca istikrar gösteren ve çeşitli durumlarda ortaya çıkan, bireye ait belirli bir davranış modeline neden olan ruhsal özellikler bütünü”* olarak ifade edilmektedir. Kişiliğin ne olması gerektiğinden öte onun sonuçları üzerine dikkat çeken Glosser, kişiliği *“Başkalarına karşı nasıl bir yaklaşım içinde oluşumuzun”* bir ifadesi şeklinde açıklarken Morgan, *“Bireyin tüm ilgilerinin, tutumlarının, yeteneklerinin, konuşma tarzının, dış görünüşünün ve çevreye uyum biçiminin özelliklerini içeren bir terim”* olduğunu belirtir (Apaydın, 2001, 37-38). Glosser ve Morgan’ın kişilik tanımlamaları daha çok kişiliğin gözlenebilir diğer ifadeyle dışsal özellikleri ile ilgilidir. Parot ise kişiliği, *“Bireyin kendine özgü davranış biçimlerini veren zihni yapısının tüm elemanlarının sentezidir.”* Biçiminde ifade eder (Altinköprü, 2005, 19). Burger’e (2006, 23) gelince, o daha çok *“Bireyin kendisinden kaynaklanan tutarlı davranış kalıpları ve kişilik içi süreçler”* ifadesini ileri sürer. Beit-Hallahmi ve Argyle (1997, 163) kişiliğin, psikologlar tarafından *“Davranıştaki tutarlılıklara karşı sorumlu sabit özelliklerin bir özü”* şeklinde tanımlandığını belirtirler. *“Kişilik Oluşumu ve Sorunları”* adlı eserde Aydoğan (2005, 94) kişiliği; *“Bir canlı varlığın (doğuştan getirdiği) kendine özgüülüğü, kendi mizaç veya tabiatının yüksek düzeyde gerçekleşmesi ve hayat karşısında gösterilmiş bir yüksek cesaret eseri, kişiyi teşkil eden bütün her şeyin mutlak teyidi, kendi kendini belirleme özgürlüğünün mümkün en yüksek biçimiyle birlikte düşünülen evrensel var oluş şartlarına en başarılı intibak”* olarak açıklamıştır. Sosyal psikolog Güngör (2000, 12), ise kişiliği *“Her insanın kendine özgü davranış ve eğilimlerinin dinamik bir bütünüdür.”* Biçiminde tarif eder. O, bu ifadesiyle aynı durumda belli kişilerin benzer davranışta bulunacağını açıklamaktadır. Birçok tanımdan hareketle kapsamlı bir kişilik tanımı yapan Cüceloğlu ise (1998, 404) kişiliği; *“Bireyin iç ve dış çevresiyle kurduğu, diğer bireylerden ayırt edici, tutarlı ve yapılaşmış bir ilişki biçimidir.”* Biçiminde belirtir. Tanım konu-

sunda bundan daha geniş bir açıklamada bulunan Aygün'e (2000, 8) göre kişilik; *"Bireyin biyolojik ve psikolojik, kalıtsal ve toplumsal bütün özelliklerini, güdülerini, duygu, istek ve alışkanlıklarını ve bütün davranış özelliklerini içine alan ve bu özelliklerin birbirleriyle karşılıklı münasebetlerine yönelik bir bütün ve abenktir."* Konuyla ilgili söylenenleri bir araya getiren Köknel'e (2005, 23) göre kişilik; *"Bütün bedensel özelliklerin, içgüdülerin, dürtülerin, eğilimlerin, kazanılmış deneyimlerin, bir insanın çevresine uyum sağlamak amacıyla yaptığı davranışların ve bireysel farklılığa dayanan duyguların, düşüncelerin, becerilerin, yeteneklerin, alışkanlıkların oluşturduğu işlevsel bir bütündür."* Görüldüğü gibi kişilik tanım ve açıklamaların tek noktada birleştiğini söylemek zordur. Bu konudaki tanımlar kültürden kültüre, toplumdan topluma ve bireyden bireye değişmektedir. Kişilik tanımlamalarının bu değişken özelliklerinden hareketle bilim adamları da farklı açıklamalarda bulunmuşlardır. Nihayetinde insan sayısı kadar kişilik tanımının yapılacağı açıkça ortadadır.

1.2. Kişilik, Karakter, Mizaç Kavramları Arasındaki İlişki

Karakter kavramı genellikle kişilik kavramının yerine kullanılmakta ve bazen bu iki kavram birbirleri ile karıştırılmaktadır. Köknel'e (2005: 20) göre karakter *"Kişiyi özgü davranışların bütünü olup, insanın bedensel, duygusal ve zihinsel etkinliğine ve faaliyetlerine (activity) çevrenin verdiği değer"* anlamındadır. Karakter insanın ilk yıllarından itibaren sosyal yaşantılar sonucu kişiliğin bir yanını oluşturmaktadır. Bu yüzden karakter kavramının kişilikle yakın ilişkisi bulunmaktadır. Karakter kişiliği değil kişilik karakteri kapsayarak bir bireyin ruhsal ve fiziksel bütün özelliklerini kuşatan bir niteliğe sahiptir. Normal insan kişiliği oluşması için arzu edilen bütün davranışların gerçekleşmesine bağlıdır. Karakterden söz edebilmemiz için davranışları *"iyi"* veya *"kötü"* diye gruplandırmamız gerekmektedir (Aygün, 2000: 11). Genel anlamda karakter ve kişiliğe bakıldığında kişiliğin bütün davranışları içine aldığı görülürken karakterin ise bireyin sadece ahlaki yönünü oluşturduğunu görmekteyiz (Akto, 2005: 32).

Adler'e (2004, 173) göre karakter kavramı toplumsal bir kavramdır. Zira o, karakteri *"Takınılan ruhsal bir tutum, bir insanın çevre karşısında takındığı tavır, saygınlık eğiliminin toplumsallık duygusuyla bağlantılı olarak amacına ulaşmak için izlediği temel doğrultu"* biçiminde açıklamaktadır. Aygün (2000, 10)ise , Gövsa'dan hareket ederek karakteri *"Çeşitli ruhsal yeteneklerin bir kişide özel bir biçimde toplanması olayı ve kişiyi ruhsal yönden zeka, duyarlılık ve davranış biçimleriyle diğer insanlardan ayıran ruhsal özelliklerinin tümünü kapsayan"* bir olgu biçiminde yorumlamaktadır. Çamdibi (1983, 33), *"İç ve dış görünüşüyle, kanaatler ve hareketler arasında devamlı olarak bir uygunluk gösteren tavır ve hareket temayüllerine"* karakter ismini verir. Peker'e (2003,

144) göre karakter, şahsiyetin bir kısmı olduğunu ifade ederek şahsiyetin karakter kavramını kuşattığını belirtir. Ona göre bireylerin ilgi ve yetenekleri veya tutum ve davranışları onun nasıl davranılması gerektiği konusunda belirleyici bir özelliğe sahipse bu nitelikler karakter başlığı altında toplanabilir (Altinköprü, 2005, 23).

Mizaç veya huy kavramı *“Günlük yaşantı içinde kişiye özgü, oldukça sınırlı, belirli duygusal tepkilerin nitelik ve nicelik bakımından değişmesidir”* (Köknel, 2005, 19). Buna ilaveten mizaç, *“Bireyin duygusal ve devinimsel hayatının özelliklerinin tümü”* olarak bilinmektedir (Aygün, 2000, 11). Bu tanımlara göre, *“kısıtlı ve dar bir alana sahip mizaç sözcüğü, bireyin genel olarak duygusal yönü ile ilgili bir durumdur”*. Bu itibarla insanın heyecan ve duygusal yönünü temsil eden mizaç, insanın kendine has hallerinden olan durgunluk, üzüntülü ve neşeli oluşu gibi özellikleri bünyesinde barındırır (Şentürk, 1997: 55; Apaydın, 2001: 44). Mizaç üzerinde etkili olan faktörlerden birisi de bedendeki kimyasal yapılardır. Bu konuda yapılan araştırmalara göre kaygılanma, hüzenlenme ve ruhsal çöküntü gibi durumların temel kaynağı hormonların dengesizliklerinden kaynaklanmaktadır (Aygün, 2000: 11). Nihayetinde insanın duygusal ve coşkusal bir yönünü oluşturan mizaç, karakter ve kişilik ilişkisinde olduğu gibi insanın kişiliğinin belli bir kısmını oluşturmaktadır.

1.3. Kişilik Tipleri

Her birey kendine has kişilik özelliklerine sahiptir. Ancak kişilik konusu üzerinde araştırma yapan bilim adamları insanları daha iyi tanımak için bir takım gruplandırmalar yapmaktadırlar. Bu noktada ortak özellikler taşıyan kişilik tipleri belli sınıflar altında kavramsallaştırılmaktadır (Karakaya, 2008: 16). Spranger (2001: 151-381) insanları, *“dini”, “politik”, “estetik”, “toplumsal”, “teorik”* ve *“ekonomik”* açıdan altı gruba bölmüştür. Ona göre dini tip, *“hayatta en önemli şeyin din olduğunu düşündüğünden her şeyi din alanı içinde algılar.”* Politik tip, *“hayatını iktidar ve rekabet üzerine kurar.”* Bunlar en samimi ve en dar çevrelerde bile üstünlük kurmaya çalışırlar. Kendi bakış açılarıyla insanlara bakarlar ve tek yönlü bir görüşe sahiptirler. Estetik tip, *“gerçekçi ve idealist özelliklere sahip olan ve izlenimlere ifade kazandıran sanatçı ruhu”* temsil ederler. Toplumsal tip, kendini başkalarına adayan ve sevgiyi ön planda tutan insanlardır. Toplumsal tipte diğerkamalık, yardımlaşma ve hoşgörü duygusu gelişmiştir. Akıllı ön plana alan ve herşeyi akıllı ve bilimle çözeceğini zanneden teorik tip, hayatında tarafsız ve nesnel olmaya gayret eder. Son olarak ekonomik tip ise, bencilce bir tutum geliştirerek her şeyi kendini korumanın aracı olarak görmektedir.

Freud'un psiko-seksüel gelişim kuramında “narsist”, “tutkulu” ve “tutucu” olmak üzere üç tip bulunmaktadır. Buna göre narsist tip “başkalarından çok kendisi ile ilgili, kendini sürekli koruyan ve her şeyde kendini ön plana çıkaran” kişidir. Tutkulu tip ise “libidal isteklerin öne çıktığı ve bu isteklerin hemen yerine gelmesi için “ben”e sürekli baskı yapan tiptir.” Böyle kişiler sevgi ihtiyacı yüzünden başkalarına ihtiyaç duyarlar. Bu yüzden onlar yalnız kalma veya sevgiyi kaybetme korkusu yaşarlar. Tutucu tip ise “üst benin baskın etkisinin görüldüğü aynı zamanda tutucu tipin davranışlarını belirleyen en temel faktörün de içinde yaşanılan toplum olduğu bilinmektedir” (Altınköprü, 2005: 119-121). Kendini gerçekleştiren bireyler genellikle gereksinim gideren özellikleri soyutlama veya karşısındaki bireyleri araç olarak görme eğiliminde olmazlar. Kendini gerçekleştiren insanlar değer biçmeyen, yargılamayan ve müdahaleci olmayan bir tutum içerisindeyler. Onlara göre eksikliğe güdülenmiş bireyler diğer bireylere karşı daha bağımlı, daha düşkün ve daha tutkuludurlar. Ruh sağlığı açısından bakıldığında ise kendini gerçekleştirmiş insanlar nevrozdan da uzaktırlar (Karakaya, 2008: 19).

Kişilik tiplerine bakıldığında, kişiliği tanımlamada ortaya çıkan farklılığı burada da görmekteyiz. Kişilik tiplerine göre insanları gruplandıran araştırmacılar, insanların bazı ortak ve genel özelliklerinden hareketle farklı tipler ortaya koymuşlardır. Araştırmacılar, insanların davranışlarına, ruhsal durumlarına, hayata bakış açılarına ve düşünce yapılarına göre değişik kişilik tiplerini geliştirmişlerdir. Zira çeşitli yaklaşımlarla oluşturulan tiplerdeki farklılıklar kişiliğin tanımlanmasındaki farklılığa dayanmaktadır. Nihayetinde buradan hareketle “tek ve kapsayıcı bir kişilik tanımı olmadığı gibi tek bir kişilik tipleri de bulunmamaktadır” (Karakaya, 2008: 19-20).

2. Dindarlığın Tanımlanması

Dindarlık, yaşantı açısından hem bireysel hem de sosyal bir olgudur. Diğer bir ifadeyle, bireysel açıdan öznel bir karaktere sahip olan dindarlık, sosyal açıdan da nesnel ve gözlenebilir bir özellik arz etmektedir (Onay, 2004: 197). Fakat kişilik kavramında olduğu gibi “dindarlık kavramının da nasıl tanımlanacağı ve nasıl kullanılacağı” konusunda da tam bir görüş birliğine varılamamıştır (Mehmedoğlu, 2004: 30). Bir sosyologun din tanımı ile bir psikologun din tanımı birbirinden farklıdır. Çünkü her disiplin kendine uygun bir tanım ile ortaya çıkmaktadır (Yaparel, 1987; Uysal, 1996; Yapıcı, 2007). Zira her din tanımı, tanımı yapan kişinin inançları, kişiliği ve ideolojisi başta olmak üzere o döneme damgasını vuran siyasal, sosyal ve ekonomik eğilimlerin etkisine girmektedir (Karakaya, 2008: 20). Uysal’a (2006: 74) göre “dindarlık kavramı bireyden bireye, kültürden kültüre ve mensup olunan

dinin esaslarına göre farklı anlamlar kazanmaktadır". Aynı dine mensup bireyler arasında farklı dindarlık anlayışları olduğu gibi bir Hristiyan ile bir Müslümanın dindarlık anlayışları da farklı olabilmektedir.

Dindarlığı varoluşsal bir zeminde değerlendiren ve anlam arayışı ile bağdaştıran Frankl "*Hayatın anlamını sorgulamanın dindar olmak anlamına geldiği*" biçimindeki Einstein'in görüşüne ve Paul Tillich'in "*Dindar olmak demek, var oluşumuzun anlamına dair ciddi bir soru sormak demektir*" düşüncesine (Bahadır, 2002: 75) dikkat çekmektedir. Zira ona göre dindar olmak bir anlamda hayatın anlamını ifade eder. Günay'a (2006: 22-23) göre dindarlık, "*Kutsal olanın yahut onun özel bir formu olmak itibarıyla belli bir dinin muayyen zaman ve şartlarda belli kişi, grup ya da toplum tarafından yaşanması*"dır. Wach ise dindarlığı, "*yaşanan din*" şeklinde kısaca özetlemekte olduğunu belirtmektedir. Benzer şekilde Uysal da (2006: 74), "*İnançlı ya da her hangi bir dine mensup kişilerin dini yaşantılarıdır*" biçiminde bir dindarlık tanımı yaparak Wach ile benzer bir görüşü ifade eder. Aynı şekilde dini, "*Bir halk grubunun onun vasıtasıyla beşer hayatının temel problemlerine çözümler aradığı bir inanç ve pratikler sistemi*" olarak ifade eden Yinger, dindarlığı "*onun yaşanan biçimini*" şeklinde belirtmektedir. Benlik psikolojisi temsilcilerinden Erikson, Kohut ve Winnicott ise dindarlığı, "*Anne-baba karakterinde bir Tanrı'nın varlığına sığınma arayışı*" olarak ifade ederler (Bahadır, 2002: 140). Kısacası Wach, Yinger, Günay ve Uysal'a göre dindarlık dinin yaşanan biçimi iken; Erikson, Kohut ve Winnicott'a göre o bireyin sığınma doğal bir ihtiyacının ürünüdür. Mehmedoğlu (2004, 36) ise dindar insanın, "*Her türlü davranışının sebeplendirilmesinde dini motiflerin etkisi altında davranışta bulunan kişi*" olduğunu ifade etmektedir.

Kişiliği tanımlama meselesinde olduğu gibi dindarlığı tanımlama meselesinde de bir takım zorluk ve problemlerle karşılaşmaktadır. Zira dindarlık kavramı da kişilik kavramı gibi sübjektif bir özellik arz etmektedir. Dindarlığı tanımlamaya çalışan bilim adamları kendi anlayış tarzlarından hareket ederek dindarlığın belli bazı konularına vurguda bulunarak dindarlığı tanımlamaya çalışmışlardır. Yukarıda anlatılanlardan hareketle, din ve dindarlık kavramları birbirlerine yakın kavramlar olduğu için bunları birbirlerinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Nasıl ki tek ve kapsayıcı bir din tanımı yok ise tek ve kapsayıcı bir dindarlık tanımı da yoktur. Zira farklı din tanımları farklı dindarlık tanımlarını da beraberinde getirmektedir. Bu sebeple din psikolojisi alanyazınında dindarlığın tanımından ziyade onun ortaya çıktığı inanç, ibadet ve bilgi alanlarındaki yansımalarına bakılarak dindarlığın tanımlanmasına gidilir. Zira her din, kendi içindeki inanç ve ibadet yapısına göre farklı dindarlık şekilleri oluşturmaktadır (Yılmaz, 2002: 62-63).

2.1. Dindarlığın Boyutları

Her din müntesiplerinden bazı davranışları yerine getirmesini bekler. Bu davranış şekilleri dinlere göre farklılaşmaktadır. Örneğin; bir Hristiyan dininde ekmek ve şarap ayini kutsal sayıldığından mensuplarından bunun yerine getirilmesi istenir. Fakat İslâmiyette ise günde beş vakit namaz kılınması, ramazan ayında oruç tutulması ve hac yapılması istenmektedir. Dünya dinlerinde bu şekilde farklılıkların bulunmasına rağmen bu dinlerde dindarlığın ortaya koyduğu boyutlar açısından bir görüş birliği vardır. Dindarlığın ortaya koyduğu bu boyutlar neredeyse her dinde görülmektedir (Glock, 2007: 251).

Dindarlığı ölçme amacıyla yapılan ilk çalışmalar 1940'lı yıllarda başlamıştır. Ancak ileri ölçüm teknikleri ile ilgili ilk çalışmaların ise 1960'lı yıllara kadar uzandığı belirtilmektedir. Bu çalışmalar genellikle Amerika'da yapıldığı için büyük ölçüde Hristiyan dini üzerine uygulanmıştır (Onay, 2004: 43). Daha sonraları ise Joseph Fichter tarafından bireysel dindarlığın pek çok boyutu tespit edilmeye çalışılmış ve o, Katolikleri "*gerçek dindar*", "*şekilci*", "*kenarda*" ve "*kapalı*" dindar olarak gruplamıştır (Mehmedoğlu, 2004: 27). Özellikle Glock'un çalışmaları ile devam eden süreçte dindarlık çok boyutlu olarak araştırılmaya başlanmıştır (Onay, 2001: 439). Genel anlamda dindarlık ölçümlerinde üç farklı yaklaşım biçimi bulunmaktadır. Bu yaklaşımlardan ilki G. Allport ve M. Ross tarafından geliştirilen "*içe dönük*" ve "*dışa dönük*" biçiminde ele alan yaklaşım, ikincisi dindarlığı çok boyutlu ele alan yaklaşım, üçüncüsü ise, bireylerin dini yönelim düzeylerine göre düşünce, duygu ve davranış boyutunda ele alan yaklaşımdır (Onay, 2004: 44-50). Allport ve Ross'un ele aldığı bu yaklaşım tarzı hala günümüzde önemini korumaktadır.

Dindarlığı çok boyutlu bir kavram olarak değerlendiren Glock (2007: 252-253), bütün dünya dinlerini içine alacak biçimde dindarlığı tecrübe boyutu, etki boyutu, inanç, ibadet ve bilgi boyutu olmak üzere beş boyutta değerlendirmektedir. Kayıklık (2006: 492-494), Smart'ın dinin boyutları ile dindarlığın boyutlarını birbirlerinden ayırmadığını belirterek, onun dindarlığı altı boyutta ele aldığını ifade eder. Bu boyutlar ise şunlardır: Tecrübe ve duygu boyutu, hikaye ve mitsel boyut, öğretisel ve felsefi boyut, etik ve hukuki boyut, kurumsal ve toplumsal boyut, son olarak ise maddi boyuttur.

Buradan hareketle başlangıçta tek boyutlu olarak ölçülen dindarlık daha sonraları iki veya beş boyutlu olarak ölçülmeye çalışılmıştır. Genel olarak kabul edilen görüş ise Glock'un ileri sürdüğü beş boyutlu dindarlık biçimidir. Bu boyutlar; tecrübe boyutu, etki boyutu, inanç, ibadet ve bilgi boyutlarıdır.

Ancak şunu unutmamak gerekir ki Glock'un belirttiği bu boyutlar birbirinden tamamen bağımsız değildir. Bu beş boyut birbirleri ile ilişkilidir.

2.2. Dindarlık Tipleri

Dindarlık kavramının ve olgusunun kuramsal bir çeşitliliğe sahip olması sonucu onu belirli kategorilere ve sınıflara ayırmanın zorunluluğu ortaya çıkmıştır (Çelik, 2003: 157). Bu anlamda insanlardaki dini yaşayış farklılıklarını gösterebilmek için çeşitli dindarlık tipleri ortaya atılmıştır. Fakat dindarlık biçimlerinin hangi kritere göre gruplandırılacağı veya çok çeşitli dindarlık yaşayışlarının belli sınıflar içine nasıl alınacağı başlı başına bir sorundur. Bunun yanı sıra gerek Müslüman ve gerekse Hristiyan teologlar, sosyologlar ve psikologların dindarlık sınıflamalarında şahsi ve mesleki yönden objektif olamayacağı aşikardır. Dolayısıyla yapılan sınıflamalar ve ortaya konan tipler bunları dile getirenlerin mesleki eğilimlerine göre şekillenmektedir. Bunlar, sosyolojik, psikolojik, sosyal psikoloji ve kültürel tarzda oluşabilir (Yapıcı, 2002: 76-80).

James dindarlığın kişisel ve kurumsal olmak üzere iki tipinden söz eder. Özellikle tecrübe ve duygu boyutunda yaşanan dindarlık dinin özünü oluşturmaktadır. Ona göre bireyin Tanrı ile ilgili olan duygulanımları ve bunun sonucunda tezahür eden sığınma, ruhsal huzur, tövbe, korku ve ümit gibi psikolojik hadiseler dindarlığın bireysel görüntülerini oluşturmaktadır. Bu anlamda şunu vurgulamak gerekir ki bu hadiseler her bireyde farklı biçimlerde görülmekte ve yoğunluğu da farklı şekillerde olmaktadır. James kurumsal dindarlığı ise törenlerde, ayinlerde ve din adamlarının gerçekleştirdiği çeşitli organizasyonlarda diğer bir ifadeyle dinin pratik boyutlarında kendini gösterdiğini savunur (Yapıcı, 2007: 25-27). Dindarlık tiplerinde öne çıkan husus çoğunlukla onun bireysel veya toplumsal dindarlık olduğudur. Bilim adamları dindarlığı genellikle bu şekilde açıkladıktan sonra bazıları bireysel dindarlığı öne çıkarırken bazıları da toplumsal dindarlığı öne çıkarmaktadırlar. Örneğin Günay'a (2006: 32) göre dinin belli bir grup tarafından kabul edilmesi ve o grubun üyeleri tarafından ayin ve ibadet gibi müşterek davranışlarla bunun gerçekleştirilmesi dindarlığın toplumsal yönünü ifade eder. Kayıklık (2006: 163-164) ise bireysel dindarlığın önemine değinerek bizzat bireyin ruhsal dünyasında ortaya çıkan etkilerin onun bireysel dindarlığını oluştururken, bireyin içinde yaşadığı toplumun ortak duygu ve inançlarının ise onun toplumsal dindarlığını oluşturduğunu ifade etmektedir.

Çelik'e (2003: 218-224) göre dindarlık *halk dindarlığı* ve *popüler dindarlık* olmak üzere iki çeşittir. Halk dindarlığı daha çok köylü kesimini ve kırsal yaşama sahip olan toplumsal sınıfı ifade etmekteyken modernleşme ile

birlikte kırsal ve kentsel yaşam tarzları arasındaki farkın azalmasıyla birlikte daha geniş kesime hitap etmektedir. Popüler dindarlık ise düşünüldenden çok yaşanılan dindir. Popüler dindarlık genellikle geleneksel kültürden gelmekle birlikte değişim sürecine özgü bir boyutu bulunmaktadır. Günay (2003: 598) ise halk dindarlığını türbe, tekke ve yatırlarda veya şehit mezarlarında ve önemli addedilen kişilerin mezarlarında gösterildiğini belirtmektedir. Maslow da dindarlık tiplerini iki kısımda değerlendirmektedir. Ona göre bu tipler kuralcı dindarlık ve kuralcı olmayan dindarlık olmak üzere ikiye ayrılır. O daha sonraları kuralcı dindarlık biçimine *düzen insanı*; kuralcı olmayan dindarlık şekline de *mistik insanı* demektedir. Ona göre dini tecrübeleri gerçekten yaşayan insanın mistik insan olduğunu ifade ederken düzen insanının gerçek tecrübeleri yaşamadığını kurumsal dinin getirdiği pratikleri yaşadığını savunur (Ayten, 2006: 117).

3. Dindarlık ve Kişilik Arasındaki İlişki

Din bireyi ve toplumu etkileyen sosyo-kültürel bir kurumdur. Din bu anlamda bireyin duygu, düşünce, davranış ve vicdanlarına hitap ederek en resmi ve yerleşik kurumsallaşmış hiyerarşilerden bireysel kişiliklerin en gizli yerlerine kadar uzanan heterojen bir gerçeği temsil etmektedir (Mehmedoğlu, 2004: 13). Din ile kişilik arasında mevcut doğal bir ilişkinin olduğunu dile getiren Uysal (2006: 94), bireyin doğuştan getirdiği özelliklerle sonradan kazandığı özelliklerin bir bütünlük arz ettiğini ifade eder. O, bireyin sonradan kazandığı özelliklerin diğer bir ifadeyle karakterin toplumun dini ve ahlaki özelliklerine göre şekillendiğini belirtir. Bu da kişilik ve din arasında doğal bir ilişkinin olduğunu göstergesidir.

Bireyin sağlıklı ruh yapısına sahip olmasında ve olumlu bir kişilik özelliği kazanmasında en büyük faktör bireyin dini inancıdır. Aynı zamanda dini inanç bütün kişiliği kapsayıcı bir özelliğe de sahiptir. İman ise bütün kişiliği kuşatabilen esas ruhsal etkidir (Hökeleki, 2005: 187). Geertz'e göre; *“İnsanlarda güçlü motivasyonlar ve eğilimler oluşturan dinler, öncelikle bireylerin dünyevi olayları ve tecrübeleri değerlendirmelerine ve anlamlandırmalarına zemin hazırlayan sembolik bir bütünlüktür.”* (Yapıcı, 2003, 140). Hökeleki (2005: 34) inançlı insanın kişilik yapısı itibarıyla yetersiz ve eksik olmasının onu her yönüyle kusursuz ve tam olan yüce bir varlıkla ibadet sayesinde ilişki kurduğunu belirtmektedir. O, bu ilişki sırasında insanın psikolojik yapısında oluşan köklü değişimlerin kişilikte çok güçlü bir enerjinin varlığına yol açtığını belirtir. Zira dindar insan duygusal olarak doruk tecrübe ve deneyimler yaşarken diğer açıdan kişiliğinde de güçlü yeni yapılanmalar gelişir (Bahadır, 2002: 146).

Bireyin daha sağlıklı bir ruhsal sağlığa sahip olmasında ve pozitif kişilik özellikleri kazanmasında dini inancın önemli bir etkisi vardır. Bu bağlamda dini inanç bütün kişiliği kuşatıcı bir niteliğe sahiptir. İman olgunluk seviyesinde tam bir tutum halini almış ise kişiliği meydana getiren bütün her şeyi kapsayan temel ruhsal etkidir (Hökelekli, 2005: 187). Yine imanın kişiliği meydana getiren temel yapı taşlarına etki eden duygu, düşünce, tutum ve davranışlar üzerinde yönlendirici ve belirleyici bir etkiye sahip olduğu bilinmektedir. Ayrıca dini inanç kişiliği meydana getiren bütün unsurları sistemli bir bütün etrafında toplayarak zamanla insanın tüm ilişkilerini bu merkezden düzenler. Dini tutum ve davranışlara bütünlüşme gücü veren ise imanın kendisidir (Bahadır, 2002: 156). Allah'a iman, hayatın her alanında ve insan faaliyetlerinin her birinde uyum içerisinde tamamlanıp birleşerek kişilik bütünlüşmesini sağlar. Birey, din bağlamında kendisini bir biçime sokmaya başlaması ile birlikte küçük veya büyük pek çok olumsuzluklar iman sayesinde bertaraf edilir (Hökelekli, 2005: 188). Bireylerin dindarlık şekillerinin oluşmasında içinde yaşanılan sosyo-kültürel ortamlar ve geleneklerle beraber orada yaygın olan dini anlayış ve düşüncelerin önemli oranda etkili olduğu bilinmektedir. Ancak dini inancın bireyleri kapalı bir zihin yapısına ve dar bir dünya görüşüne yönlendirdiğini ileri sürenler genellikle dinin fanatik tipte kişilikler oluşturduğunu savunurlar (Yapıcı, 2002: 82). Konu ile ilgili yapılan bazı çalışmalarda hem dini pratikleri yapanların hem de samimi dindarların önyargı düzeylerinin düşük, diğerkâmlık duygularının ise yüksek olduğu tespit edilmiştir. Buna ek olarak, daha az dindar ve dini faaliyetlere daha az katılanların önyargı düzeylerinin yüksek, yardımsever düzeylerinin de düşük olduğu tespit edilmiştir (Hökelekli, 2005: 191-193). Kişilik, yaşayış biçimini önemli oranda etkilemektedir. Dindarlıkta bir yaşayış biçimi olduğundan dindarlık ile kişilik arasında güçlü bir ilişki mevcuttur. Bir başka ifadeyle, insanın kişilik yapısı, onun dinsel yaşayış biçimini etkileyen temel faktörlerdendir. Ancak burada bir hususu hatırlatmakta fayda vardır. Bireyin dinsel özellikler kazanmasında içinde doğup büyüdüğü toplumun da önemli bir etkisi vardır. Birey farkında olmadan içinde yetiştiği toplumun değerlerini de alır. Ayrıca bu değerler basit bir biçimde benimsemekle kalmamakta kişinin hayatını büyük miktarda biçimlendirmekte ve yönlendirmektedir (Kayıklık, 2000: 40; 2002: 28).

Dindarlık ile kişilik arasında her zaman pozitif ve olumlu bir ilişki bulunmayabilir. Bu iki kavram arasında bazen olumsuz bir ilişkinin varlığı da mevcuttur. Mesela; Batson ve Ventis zihinsel yönden açık, sosyal ilişkilerinde daha hoşgörülü ve kendisi ile barışık olma gibi özellikleri bulunanları dindar kişilerle karşılaştırmışlardır. Buradan çıkan sonuç dindarların daha az esnek ve daha dogmatik olduklarıdır (Yapıcı ve Kayıklık, 2005: 81). Benzer şekilde

Vergote (1999) de dindarlıkla hoşgörüsüzlük arasında bir ilişki olduğunu ifade etmektedir. Ona göre yapılan araştırmalar neticesinde “*dini grup ne derecede kapalı bir toplum oluşturursa, hoşgörüsüzlük de aynı derecede kuvvetli olma tehlikesiyle karşı karşıyadır*” demektedir. Zira kapalı bir toplumda yaşayan dinsel gruplar, kendini diğer gruplardan soyutlayarak kendi düşüncelerine “*biz*” ve “*onlar*” anlayışını yerleştirmişlerdir. Bu anlayış, kendinden olan grubu yüceltirken diğer grup üyelerini de yermektedir.

4. Jung’un Kişilik ve Dindarlık Anlayışı

Carl G. Jung, İsviçre’de doğmuştur. Temel eğitimini tıp alanında alan Jung, kendi görüşlerini ve bulgularını desteklediğini düşündüğü psikanalize ilgi göstermiştir. Jung, çalışmalarında daha çok olayları olduğu gibi tanımlayıcı bir yöntem takip etmiştir (Ayten, 2012: 69). “*İçe dönüklük*” (introversion) ve “*dışa dönüklük*” (extraversion) kavramlarını ilk kez kullanan Jung, insanları da kişilik özellikleri açısından “*içe dönük*” ve “*dışa dönük*” olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Ona göre, içe dönük bireyler diğer insanlarla birlikte olmaktan hoşlanmazlar. Bu bireylerin düşünceleri dışarıdaki insanların ulaşamayacakları içsel ruhsal dünyaya yönelmiştir. Dışa dönük bireyler ise devamlı olarak başkaları ile birlikte olmaktan hoşlanırlar. Bu bireyler nesnel gerçekliğe, insanların dünyasına ve kendi dışındaki eşyalara yönelerek tek başına olmak istemezler (Formdan, 2004, 35-36; Cüceloğlu, 1998, 416). İçe dönüklük kişiler baskın eğilimi ve psişik enerjiyi içe yönlendirirken; dışa dönüklükte ise baskın eğilim psişik enerjiyi dışa yönlendirmektedir. İçe dönük bireyler ilgiyi kendi iç dünyalarına verdikleri ve iç gözlem yaptıkları için toplumsal olarak çekingendirler. Bunun aksine dışa dönük bireyler, insanlara ve dış dünyaya duyulan ilgiyi ve aktif davranışı dışa yansıtır. Jung’a göre içe ve dışa dönük kişilik tipleri, kişiliğin düşünme, duygu, sezgi ve duyum gibi temel işlevlerine göre şekillenir. Jung, kişiliğin gelişmesi ve olgunlaşması, bahsi geçen dört işlevin bilinç düzeyine çıkmasına bağlı olduğunu belirtir (Burger, 2006, 190; Köknel, 2005, 89). Jung, hem içe dönüklük ve hem de dışa dönüklüğün, kişinin yaşamında etkisini sürekli ve belirlenmiş biçimde sürdüren tepki biçimleri olduğunu ifade eder. Fakat bu iki davranış özelliklerinin her biri kişinin hayatının değişik dönemlerinde kendini ortaya çıkarır. Jung, bir kimsenin etkili bir yaşam sürdürebilmesi için bu ikisini dengede tutması gerektiğini savunur (Altınköprü, 2005, 131).

Jung, dinin hem bireysel hem de sosyal yönü üzerinde durmuştur. Dinin muhtevası konusunda ise birbirinden farklı bakış açıları ve anlaşılması zor açıklamalar yapmıştır. O, din yorumunu “*kollektif bilinçdışı*”, “*arketipler*” ve “*bireyleşme*” üçgeninde sunarak bütüncül bir din anlayışı için model oluş-

turmuştur (Ayten, 2012: 72). Jung, dini insan aklının en eski ve en yaygın uğraşlarından biri olarak görmüştür. Bu sebeple o, insanı inceleyen her psikoloji dalının dini sadece tarihsel bir olay gibi görmemesi gerektiğini daha ziyade pek çok insan için bireysel bir ilgi alanı olduğunu fark etmesi gerektiğini savunur (Jung, 1998: 3). Jung'a göre dini tecrübe inanç tarafından yönlendirilse de dinin özü inanç değil tecrübedir. Tanrı'ya inanmak ise, onunla karşılaşmak onu tecrübe etmektir. Fakat bu tecrübe çeşidi dolaylı yoldan gerçekleşir. Bunlar mitler ve ritüeller yardımı ile olur. (Segal, 1989: 87).

Jung, din ile imanı birbirinden ayırır. Ona göre din kelimesi bazı fizikötesi ve dünya ötesi faktörlerle kurulan öznel ilişkiyi ifade eder. İman ise ona göre dünyaya ait bir inanç biçimidir. Ona göre din, bireyin Tanrı ile ilişkisini kurarak bireyin kurtuluş ve özgürlüğe ulaşmasını sağlar. İman sistemleri ise, gündelik dünyevi işlerle uğraşmak anlamına gelir. Bu sistemler, görüşlerini ve doktrinlerini zamana bağlı olarak gelişen ve değişen bir kurallar sistemi içinde toplar (Ayten, 2012: 73). Jung iman sistemlerini eleştirirken dinin hakikatinde insanın dünya ötesi ile canlı ilişkisinin yer aldığı tezini savunur ve bireysel dini tecrübeyi arka planda tutan kurumsal dine karşı çıkar. Fakat o, dünya ötesi kavramını nitelerken aşkın bir boyutu kastetmez. O, dinin kökenlerini bireylerin psikolojik kalımlarında mevcut bulunan arketiplere² dayandırır (Wulff, 1997: 432). Jung arketipleri tüm insanlığa özgü ortak davranış özelliklerini başlatma ve kontrol etme kapasitesine sahip doğal nöropsişik merkezler olarak değerlendirmektedir. O, bütün dinlerin arketipler vasıtasıyla kendilerini ifade ettiklerini düşünmektedir. Bütün dinsel imgeler arketiplerle doludur. Ona göre dini pratiklerin amacı da insanüstü âlemlerle anlamlı bir ilişki kurmalarını sağlamaktır. Jung, dinlerde görülen hem dini inançlar hem de dini pratiklerdeki sembolik farklılıklar konusunda açıklamada bulunmamıştır. Jung, nasıl ki din konusunda arketiplerden yararlanmışsa Tanrı konusunda da onun bir arketip olduğunu söyler (Jung, 1998: 259-260). Ona göre Tanrı arketipi, bilinç dışından bilince ulaşarak bireyler üzerinde etki yapar ve kendisini kabul ettirir. İnsan üzerinde iz bırakan ve onun davranışlarına yön veren bu arketipsel etki kolektif bilinç dışından gelmektedir (Ayten, 2012: 75).

2 Jung arketipleri, kişinin bireysel hayatında sonradan elde edemediği ve psişik yapısında kalıtsal olarak var olan bilinç dışı psişik içerikler ve her insanda var olan psişik organlar olarak tanımlar. Ona göre arketipler, gelip geçici hayaletvari imgeler değil, sabit ve özerk etkenlerdir. Sabit bir özelliğe sahip bu psişik içerikler, insanların bilinç dışı donanımını oluşturur. Jung arketipleri ikiye ayırır. 1. Bilinç alanında olmayan dolayısı ile algılanamayan kendi başına arketipler. 2. Halihazırda bilinç alanına giren algılanabilir duruma gelen arketipler. Jung, dinin bir arketip olduğundan bahsederken onun algılanabilir duruma gelen bir arketip olduğunu iddia eder. Bkz. Ali Ayten. *Psikoloji ve Din: Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri*. (İstanbul: İz Yayınları, 2012), 74.

Jung'a göre din, bireysel ve toplumsal sağlık açısından önemli bir yere sahiptir. Zira din, insan hayatına anlam verir. Modern zamanlarda insanın yaşadığı sendromlara cevap verir. Ona göre din insanın yabancılaşmasını engeller. Jung'a göre sosyal bir varlık olarak insan topluma bağlı olmadan yaşamını devam ettiremediği gibi dış faktörlerin yıkıcı etkisini azaltabilen dünya ötesi bir prensip olmadan da varoluşu ve maneviyatı için gerçek bir neden bulamaz. Tanrı'ya bağlanmayan bir birey, dünyanın fiziksel ve ahlaki etkisine kendi kaynakları ile karşı koyamaz. Böyle bir ortamda din, zor anlarda sığınılacak bir güven kapısı fonksiyonu görür (Jung, 1999: 61). Jung, dini bilinçdışından gelen etkilenme süreci içerisinde değerlendirir. Dini ve Tanrı'yı kabul etme noktasında insanın irade sahibi olmadığını, bilinçdışı tarafından sürüklenen insanın Tanrı'yı ve dini bulmasının kaçınılmaz olduğunu ifade eder. Jung'un bu tutumunu onun din tarifinde de kolaylıkla görebiliriz. Jung'a göre din: *“Din Rudolf Otto'nun deyimi ile numinosum'a yani istence bağlı keyfi hareketlerin bir sonucu olmayan, dinamik bir varlığa veya etkiye dikkatli ve özenli bir şekilde uymaktır. Din, dinin yaratıcısı olmaktan çok onun bir kurbanı durumundaki insan öznesini kavrar ve kontrol altına alır”* (Jung, 1998: 6). Jung, Tanrı'nın bireyin varoluşunun derinliğinde yaşantıladığı kaçınılmaz ve etkisi azaltılamaz psişik bir gerçeklik olduğunu ifade etmekle birlikte Tanrı'nın bilinçdışı gerçekliğinin dışında olup olmadığı konusunda fikir belirtmekten kaçınır (Ayten, 2012: 81-82).

5. Maslow'un Kişilik ve Dindarlık Anlayışı

Abraham Harold Maslow, 1908 senesinde New York'da doğmuştur. Rusya'dan göç eden yedi çocuklu Yahudi bir ailenin ilk çocuğudur. Annesinin kötü davranışları yüzünden mutsuz bir çocukluk geçiren Maslow, çirkin görüntüsü nedeniyle de aşağılık kompleksi yaşamıştır. Maslow, bu duygusunu telafi etmek için atletizme ilgi duymuş, fakat bu alanda başarılı olamayınca kitaplara yönelmiştir. Maslow, Davranışçılık ve Psikanalizin karşısına üçüncü bir güç olarak çıkan Hümanist psikolojinin temellerini atmış ve bu alanın gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Pek çok psikolog ve ekolden etkilenen Maslow, kendi metodolojisini ortaya koyarak psikoloji literatürüne *“doruk deneyim, varlık değerleri, varlık bilinci ve kendini gerçekleştirme”* gibi birçok terim kazandırmıştır (Ayten, 2012: 121-122).

Maslow, insanların ihtiyaçlarını beş basamaklı bir piramit şeklinde ele alır. Ona göre bir ihtiyaç giderilmeden piramidin diğer basamağına geçilemez. Bu piramidin en aşağısında *“yeme içme ve cinsellik”* gibi temel fizyolojik ihtiyaçlar yer alır. Fizyolojik ihtiyaçlar tatmin edildiğinde *“güvenlik”* ihtiyacı bulunur. Bu ihtiyaçlar bir sonraki *“aidiyet ve sevgi”* ihtiyaçlarından daha ön-

celikli ve motivasyonel bakımdan da daha güçlüdür. Aidiyet ve sevgi ihtiyacının tatmininden sonra “*yeterlilik, rekabet, bağımsızlık ve prestij*” gibi özellikleri kapsayan saygı ihtiyacı vardır. Bu tür ihtiyaçların tatmin edilmesi ile birlikte birey kendine güven, güçlü olma ve faydalı olma gibi duygular kazanır. Bu ihtiyaçların engellenmesi ise aşağılık ve mutsuzluk duygularına neden olabilir. İhtiyaçların sıralamasını gösteren ihtiyaçlar piramidinin en üst noktasında ise kendini gerçekleştirme ihtiyacı bulunur. Her bir ihtiyaç tatmin edildiğinde hiyerarşide kendisinden üst seviyede olan bir ihtiyaç hareketine geçirir. Böylece birey gelişerek tüm ihtiyaçlarını tatmin etmiş ve kendini gerçekleştirmiş olur (Maslow, 1970: 45). Ancak Maslow’a göre insandaki bu beş ihtiyaç bilimin belirlediği ihtiyaçlardır. Bunların dışında ruhsal motivasyonların kaynaklık ettiği aşkın bir gerçekleştirme ihtiyacı vardır. İnsanda transpersonel bir gelişim sağlar. Maslow, dini tecrübeyi ve mistik tecrübeyi bu bağlamda ele alır (Aytan, 2012: 126).

Dökmen’e (1994: 105) göre “*Kendini gerçekleştirme, bireyin sahip olduğu tüm potansiyelleri en üst düzeyde geliştirmesidir. İnsanın var olduğunun bilincinde olarak yaşaması, var olmaktan hoşnut olması ve yaşamını kendi kararları doğrultusunda etkili ve mutlu bir biçimde sürdürebilmesidir.*” Kişinin benliğini toplumsal otorite içinde eritmeksizin ve toplumsal kurallar ile çatışmaya düşmeden kendi duygu ve ihtiyaçları doğrultusunda davranabilmesi ve kendinde bulundurduğu gizil güçleri sonuna kadar kullanabilmesidir (Kuzgun, 1973: 135). Kendini gerçekleştirme Maslow’un teorisinde önemli bir yer tutar. Birey ona göre bu en üst basamaktaki ihtiyacını gidermekle iyilik, doğruluk ve adalet gibi değerleri elde eder. Maslow’a göre her insanın kendini gerçekleştirmeye yönelik doğuştan getirdiği bir eğilimi bulunmaktadır. Ancak çok az sayıda insan kendini gerçekleştirebilir. Maslow’a göre kendini gerçekleştiren birey, olgunlaşma süreci içerisinde. Başkaları ile derin ve anlamlı ilişkiler kurabilir, üretmeyi ve insanlara yardımcı olmayı sever. Hayatı ve bu hayatta yapması gerekenleri benimser ve onları yüksek bir doyumla yapar. Maslow’un “*sağlıklı insan*” olarak tanımladığı kendini gerçekleştirmiş bir birey, şu temel özelliklere sahiptir: Sadelik ve doğallık, gerçeği olduğu gibi kabul edebilme, takdir edebilme, doruk deneyim yaşayabilme, kendini kontrol edebilme, çevreden bağımsız olma, önyargıdan uzak olma, insanlıkla özdeşleşme, demokratik karakter yapısı, varoluşsal bir hayat sürme, etkili iletişim kurabilme, nüktedanlık ve yaratıcı olabilme (Aytan, 2012: 128-133).

Maslow, insanların yaşam alanı olan varlık alanını belirlerken “*varlık sevgisi*”, “*varlık bilışı*” ve “*varlık değerleri*” kavramlarından söz eder. Maslow’a göre “*varlık sevgisi, bir başkasının varlığına duyulan bencil olmayan sevgidir. Varlık*

sevgisi, sahiplenici olmayan, gereksinimden çok değer vermeyi prensip haline getiren ve karşı tarafı sömürmeyi düşünmeyen sevgidir” (Maslow, 2001: 49-50). Maslow’a göre varlık bilışı, nesnelere ve insanların müdahale edilmeden ve değiştirilmeden algılanmasıdır. Ona göre varlık bilışı, varlık sevgisinin doğal bir sonucudur. Çünkü varoluş boyutunda sevilen şey, olduğu gibi kabul edilir. Bir kişiyi karşılıksız sevmek onun kendisini ifade etmesine izin vermeyi gerektirir. Burada karşılıksız sevmek varlık sevgisini, karşı tarafı olduğu gibi kabul ederek onun kendini ifade etmesine izin vermekte varlık bilışini temsil eder. Kendini gerçekleştiren bireyler, “*varlık bilışine*” daha eğilimlidir. Zira kendini gerçekleştiren bireyler objektiftirler (Ayten, 2012: 135). Maslow’a göre “*varlık değerleri ise, insanların varlık bilışı esnasında karşılaştıkları değerlerdir.*” Bu değerler Maslow’un en önemli icadıdır. Ona göre varlık değerleri insanlığın en yüksek değerleridir. Bunlardan her biri bir bütünü parçasını oluşturur. Bunlar, insanın yüksek düzeydeki hakikatleridir. Bu değerler evrensel bir özellik taşırlar. Dünyadaki en önemli düşünürler bu değerleri kabul etmişlerdir. Kendini gerçekleştiren bireyler bunları özümsemişlerdir (Ayten, 2012: 135-136).

Maslow’a göre din insan tabiatının doğal bir ürünüdür. O, din ve Tanrı konusundaki görüşlerini genelde *varlık değerleri, kendini gerçekleştirme ve doğru deneyimler* çerçevesinde ele alır. Maslow, din görüşünü ortaya koyarken genelde William James’in Dini Tecrübenin Çeşitliliği ve Erich Fromm’un Psikanaliz ve Din adlı kitaplarından etkilenmiştir. O, kurumsallaşmış dine karşı çıkar. Kurumsal dinin öngördüğü pratikleri kabul etmemiş ve bunları insanın olumlu enerjisini boşa harcamak olarak görmüştür. Maslow, William James’i takip ederek dinlerde “*bireysel mistik boyutla*” ilgilenmiş ve “*mistik deneyim*” yaşayanları gerçek “*dindar*” olarak kabul etmiştir (Ayten, 2012: 139). Dinin kurumsallaşmasına karşı çıkan Maslow, dinin özünün daha kapsayıcı olduğunu belirtmiştir. Ona göre kutsal olan insan doğasının dışında düşünülmemelidir. Din belli pratiklere ve özel günlere indirgenerek, normalde hayatın tümünü kapsayacakken hayatın bir bölümünü içerecek hale getirilmiştir. İnsanın doğasına uygun olan inanç, kurumsal din ile birlikte “*kör bir inanç*” haline getirilmiştir (Maslow, 1996: 36).

Maslow’a göre “*dinlerdeki kelime ve semboller somutlaştırıldı ve somutlaştırılan bu özellikler dinin özü haline getirildi. Bu somutlaştırmayla birlikte dinin özü olan dini tecrübeler unutuldu ve otomatik, yüzeysel hareketler dini olarak nitelendi.*” Maslow, dinleri kurallara ve düzene öncelik veren “*kuralcı din* ve kuralcı olmayan *mistik din*” biçiminde ikiye ayırır. Onun yaptığı sınıflandırmaya göre bu iki farklı dine uygun olarak iki farklı dindar tip ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri kuralcı dine bağlı olan “*düzen insanı*” diğeri de kuralcı ol-

mayan dini yaşayan “*mistik insandır.*” Düzen insanı ise derin dini tecrübeler yaşayamaz bireysel kurumsal dinin getirdiği yüzeysel pratikleri yerine getirir (Ayten, 2012: 140-141). Maslow’a göre varlık değerleri dini bir özellik taşır. Bu tür değerler, adalet, iyilik, doğruluk dinin özüdür. Bu varlık değerlerini en iyi yerine getirenler dindardırlar. Maslow, kendini gerçekleştirenler ile dindar bireyleri karşılaştırır. Ona göre kendini gerçekleştiren insanlar, Tanrı’ya inansın ya da inanmasın dindardır. Maslow, kendini gerçekleştirenleri “*Tanrının yolunda yürüyen kimseler*” olarak tanımlamıştır. Ona göre kendini gerçekleştiren insanların sahip oldukları özellikler, dünyadaki temel dinlerin de üzerinde durduğu iç güdüsel arzuları kontrol etme, diğer insanları sevmeye ve varoluşun hikmetini arama gibi ideal amaçlardır. Bu yüzden onlar doğal olarak dindar bir özellik taşırlar. Bu dindarlık kendiliğinden gerçekleşir. Zira insan tabiatı gereği iyidir. Yıkıcılık ve kötülük insanın iyi olan biyolojik tabiatına engel olunması ile ortaya çıkar (Fuller, 1994: 159).

Maslow’a göre “*doruk deneyimler, hangi dine mensup olurlarsa olsun bütün insanların dini anlamda ortak noktalarını oluşturur. Çünkü her insan doruk deneyim yaşayabilir. Doruk deneyim yaşayan insan kurumsal dinden uzaklaşarak kendi kişisel dinini oluşturur.*” Ona göre otoriter olmayan bir din bireyin kendini gerçekleştirme sürecini olumlu yönde etkiler. Yapılan araştırmalar, geleneksel olmayan inanca sahip kimselerin doruk deneyimleri daha sık yaşadıklarını ortaya koymuştur (Ayten, 2012: 142). Maslow, yaşamının son zamanlarında bir boyuttan söz eder. Bu boyut kişinin “*kozmosla bütünleştiği*” “*aşkınlık*” boyutudur. Ona göre insanda kaynağı ruhsal motivasyonlar olan *aşkın gerçekleştirim* ihtiyacı vardır. “*Kendini aşan birey, hem kendini gerçekleştiren bireylerin özelliklerine sahip olur hem de varlığı aşarak evrenle bütünlük oluşturur. Kendini aşmada kişi doğasındaki tanrısal potansiyelini en güzel şekilde yaşar. Dini tecrübeyi yoğun bir şekilde yaşayan bu bireyler, hayatı kutsallaştırırlar.*” Maslow, bu görüşleriyle psikoloji dünyası için dördüncü güç olan *transpersonel psikolojinin* temellerini atar (Ayten, 2012: 142-143).

İnsanın fitratında var olan değer ve yönelimleri din olarak belirten Maslow, dindarlığın insanın doğal yapısında bulunduğunu, aşkın olanın kuralları kabul etmekte değil insanın kendi tabii yapısına uymakla dindar olacağını ifade eder. Genel olarak Maslow, din ve Tanrı konusundaki görüşlerini varlık değerleri, doruk deneyimler ve kendini gerçekleştirme çatısı altında açıklar. Diğer hümanistlerde olduğu gibi o, “*Tanrıyı insanın kendini gerçekleştirme sürecinde sahip olduğu toplam yeteneklerin bir sembolü*” olarak görerek, onun aşkın bir boyutunun olmadığını savunur. Daha ziyade kurumsal olmayan bireysel bir din üzerinde yoğunlaşan Maslow, varlık değerlerine sahip olan ve kendini gerçekleştirenlerin doğal olarak dindar olduklarını savunmaktadır.

Maslow, hayatının son zamanlarında aşkın bir boyuttan bahsederek görüşlerine yenilik getirmiştir. Fakat dini tecrübeyi, insanın doğasındaki tanrısallığı yaşaması olarak gördüğü için onun tam olarak aşkın bir boyuttan bahsettiği söylenemez (Ayten, 2012: 143).

Sonuç

Neticede hem dindarlık hem de kişilik üzerinde bilim adamları tam bir görüş birliğine varamamışlardır. Zira psikolog, sosyolog ve teolog gibi birçok sosyal bilimci bu iki kavramı kendi mesleki bakış açılarına göre açıklamaya ve tanımlamaya çalışmışlardır. Bu durum ise herkes tarafından kabul edilebilecek ortak bir tanım yapmayı zorlaştırmıştır. Öznel ve karmaşık bir özelliğe sahip kişilik kavramının tanımlanmasında pek çok güçlükler olmasına rağmen genel bir kişilik tanımı şu şekildedir: *“İnsanı diğer bireylerden ayıran fiziksel ve ruhsal bütün özelliklerini, yani onun davranışlarını, ilgilerini, tutumlarını, yeteneklerini, insanlarla olan ilişkilerini, konuşma tarzını, dış görünüşünü ve çevreye uyum biçimini içeren genel bir kavramdır.”* Kişilik kısacası bireyin iç ve dış bütün özelliklerini kapsayan çok geniş bir kavramdır. Dindarlık, *“Akılla kavranılması mümkün olmayan yüce bir varlığa inanma ve ona bağlanarak dinin yaşanması halidir.”* Dindar ise, *“dinini yaşayan kişi”* dir. Kişinin ruhsal dünyasında cereyan eden ve bu nedenle subjektif bir karaktere bürünen dindarlık üzerinde, bir taraftan insanın içinde yaşamını sürdürdüğü toplumu, diğer taraftan da dinin hayata, insanlara ve geleceğe yönelik bakış açısı etkilidir.

Her bireyin dini kendine özgü olduğundan o bireyin dini de kendine özgü olacaktır. Bu nedenle karşımıza farklı dindarlık tipleri ve farklı dini yaşayış biçimleri çıkmaktadır. Kişilik ve dindarlık arasındaki ilişkide ise karşımıza iki farklı sonuç çıkmaktadır. Bunlardan ilki kişilik özelliklerinin dindarlık üzerinde etkili olduğudur. İkinci olarak, dindarlığın kişiliği biçimlendirmesidir. Bu çalışmada ise hem dindarlığın kişiliği etkilediği hem de kişiliğin dindarlığı etkilediği sonucu ortaya çıkmıştır. Diğer bir ifadeyle dindarlıkla kişilik arasındaki ilişki karşılıklıdır. Bu anlamda bazı kişilik özelliklerinin dindarlık üzerinde olumlu ve pozitif etkisi bulunurken bazen de kişilik dindarlık üzerinde olumsuz etkiye sahip olabilmektedir.

Jung, bireyleri kişilikleri açısından *“içe dönük ve dışa dönük”* olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Ona göre içe dönük insanlar yalnızlığı severken dışa dönük insanlar toplum içinde olmaktan hoşlanırlar. Jung bu bağlamda içe dönük bireyleri negatif olarak değerlendirirken dışa dönük bireylere pozitif olarak yaklaşır. Jung, dini de bireysel ve sosyal din olarak ikiye ayırmıştır. O, kolektif ve arketiplerden de bahsederek Tanrı'nın bir arketip olduğunu

söyler. Maslow ise hümanist psikolojinin kurucusudur. O daha çok kendini gerçekleştirmeye önem vermiştir. Maslow, bireyler için beş basamaklı ihtiyaçlar hiyerarşisi belirlemiştir. Bu ihtiyaçlar hiyerarşisinin en üstünde kendini gerçekleştirme yer alır. O, insanın doğasının iyi olduğunu düşünerek kendini gerçekleştiren bireylerin aynı zamanda dindar olduklarını söyler. Ona göre din insan tabiatının doğal bir ürünüdür. O, doruk deneyimlerden de söz eder. Ona göre doruk deneyim yaşayan bireyler ister Tanrı'ya inansın isterse inanmasın dindardırlar. Maslow, kurumsallaşmış ve mistik olmak üzere dini iki kısma ayırır. Ona göre gerçek dindar mistiklerin yaşadıklarıdır.

Kaynaklar

- Adler, A. (1997). *Psikolojik Aktiviteler* (Çev. B. D. Çorakçı), İstanbul: Say Yayınları.
- Adler, A. (2004). *İnsan Tanıma Sanatı* (Çev. K. Şipal), İstanbul: Say Yayınları.
- Akto, A. (2005). *Kişilik Oluşumunda Dinin Rolü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Allport, W. G. (2004). *Birey ve Dini* (Çev. B. Sambur), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Altınköprü, T. (2005). *Şahsiyet Analizi*, İstanbul: Hayat Yayıncılık.
- Apaydın, H. (2001), *Kişilik Özelliklerinin Dini Tutum Ve Davranışlara Etkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Aydoğan, A. (2005). *Ferdîyet ve Şahsiyet*, Kişilik Oluşumu ve Sorunları İçinde (ss.81- 97), İstanbul: İz Yayıncılık.
- Aygün, A. (2000). *Kişilik Psikolojisi Ve Dindarlık*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Ayten, A. (2006). *Psikoloji ve Din, Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ayten, A. (2012). *Psikoloji ve Din, Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri*, 3. Basım, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Bahadır, A. (2002). *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Beit-Hallahmi, B. & Argyle M. (1997). *The Psychology Of Religious Belief And Experience*, London & New York, Routledge.
- Burger, M. J. (2006). *Kişilik* (Çev. İ. E. Sarıoğlu), İstanbul: Kaknüs Yayıncılık.
- Cüceloğlu, D., (1993). *İnsan ve Davranışı*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Cüceloğlu, D. (1998). *İnsan Ve Davranışı, Psikolojinin Temel Kavramları*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Çamdibi, H. M. (1983). *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, İstanbul: Han Neşriyat.
- Çelik, C. (2003). “Değişkenler ve Boyutlar Bağlamında Türk Toplumunda Dini Hayatın İncelenmesi”, *Bilimname* I (1), 153-174.
- Dökmen, Ü. (1994). *İletişim Çatışmaları ve Empati*, 14. Baskı. İstanbul: Sistem Yayınları.
- Formdan, F. (2004), *Jung Psikolojisinin Ana Hatları* (Çev. A. Yalçınır), İstanbul: Say Yayınları.
- Fuller, A. R. (1994). *Psychology and Religion*, Boston.
- Glock, C. Y. (2007). *Dindarlığı Boyutları Üzerine* (Çev. M. E. Köktaş), Ed. Aktay, M. Köktaş, *Din Sosyolojisi İçinde* (ss. 250-271), Ankara: Vadi Yayınları.
- Günay, Ü. (2003). *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yayınları.

- Günay, Ü. (2006). *Dindarlığın Sosyolojisi*, Ed. Ü. Günay & C. Çelik, Dindarlığın Sosyo – Psikolojisi İçinde (ss. 1-59), Adana: Karahan Yayınları.
- Güngör, E. (2000). *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Holm, N. G. (2004). *Din Psikolojisine Giriş* (Çev. A. Bahadır), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Hökekleli, H. (2005). *Din Psikolojisi*, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Jung, C. G., (1998). *Psikoloji ve Din* (Çev. R. Karabey), İstanbul: Okyanus Yayınları.
- Jung, C. G., (1999). *Keşfedilmemiş Benlik* (Çev. Barış İlhan), İstanbul: İlhan Yayınları.
- Karakaya, S. (2008). *Dindalık ve Kişilik Arasındaki İlişki: Allport ve Fromm'un Karşılaştırmalı Analizi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Kayıklık, H. (2000). *Dini Yaşayış Biçimleri, Psikolojik Temelleri Açısından Bir Değerlendirme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Kayıklık, H. (2006). *Değişen Dünyada Birey, Din ve Dindarlık*, Ed. Ü. Günay & C. Çelik Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi İçinde (ss. 157-174), Adana: Karahan Yayınları.
- Köknel, Ö. (2005). *Kaygudan Mutluluğa Kişilik*, İstanbul: Altın Kitaplar.
- Kuzgun, Y. (1973). “Kişisel Yönelim Envanterinin Türk Toplumuna Uygulanması”, *Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 5/2.
- Maslow, A. (1970). *Motivation and Personality*, 2. Baskı, New York.
- Maslow, A. (1996). *Dinler, Değerler, Doruk Deneyimler* (Çev. H. Koray Sönmez), İstanbul: Kuraldışı Yayınları.
- Maslow, A. (2001). *İnsan Olmanın Psikolojisi*, (Çev. O. Gündüz), İstanbul: Kuraldışı Yayınları.
- Mehmedoğlu, A. U. (2004). *Kişilik ve Din*, İstanbul: Dem Yayınları.
- Nelson, K. W., (2011). *Motivation and Personality: An Examination of the Big Five Personality Trait Factors and Their Relationship with Sales Performance in a Non-Cash Incentive Program* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Capella University, Minnesota.
- Onay, A. (2001). “Dindarlık Ölçme Çalışmaları, Dindarlık Ölçümünde Üç Farklı Yaklaşım ve Ölçmenin Esasları”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 3 (9), Ss.439-449.
- Onay, A. (2004). *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*, İstanbul: Dem Yayınları.
- Oruç, C., (2008). “Din Kişisel Ve Sosyal Bir İhtiyaçtır”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/2, ss.129-141.
- Peker, Hüseyin (2003). *Din Psikolojisi*, İstanbul: Çamlıca Yayınları.

- Segal, R. A., (1989). *Religion and The Social Sciences*, Georgia: Scholars Press.
- Spranger, E. (2001). *İnsan Tipleri* (Çev, A. Aydoğan), İstanbul: İz Yayıncılık.
- Şentürk, H. (1997). *Din Psikolojisi*, İstanbul: Esra Yayınları.
- Taş, K. (2003). “Dindarlık Ölçeği, Dini Tutumlar Üzerine Bir Araştırma”, *Tabula Rasa Felsefe & Teoloji* 3/8, 239-247.
- Türk Dil Kurumu Sözlüğü, (2012). Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- Uysal, V. (1996). *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Uysal, V. (2006). *Türkiye’de Dindarlık ve Kadın*, İstanbul: Dem Yayınları.
- Vergote, A. (1999). *Din, İnanç ve İnançsızlık* (Çev, V. Uysal), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Wulff, D. M., (1997). *Psychology of Religion*, 2. Basım, New York.
- Yaparel, R. (1987). *Yirmili Ve Kırklı Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat İle Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yapıcı, A. (2002). “Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2, 75-117.
- Yapıcı, A. (2003). “Fiziksel ve Sosyal Hadiselere Sebep Atfetmede Dinin Rolü”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1, 127-165.
- Yapıcı, A. (2007). *Ruh Sağlığı ve Din, Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*, Adana: Karahan Yayınları.
- Yapıcı, A. & Kayıklık, H. (2005). “Ruh Sağlığı Bağlamında Dindarlığın Özsaygı ve Kaygı İle İlişkisi, Çukurova Üniversitesi Örneği”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 3/9, 177-206.
- Yılmaz, H. (2002), “Türk Müslümanlığı, Dindarlık ve Modernlik”, *İslamiyat Dergisi* 5/4, 57-66.